

29947^x

JÄMTLAND

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Ragunda

24/11 1975

Lindberg, Erik Jonas, 1975

Svar på ULMA:s frågelista M 188 Vård och
användning av vilda träd, buskar och örter
på inägomark

15 bl.4:o

19/4 1983

Tillägg

1 " "

29947

Åker RV

*Växnamn etc.
för valkott
av Åker RV*

Frågelista M 188.

Vård och användning av vilda träd, buskar och örter
på inägomark.

Obs. bör att här är det helt och hållet fråga om, att det är ägaren och brukaren av inägorna, som genom denna sin ställning helt vårdade och nyttjade rubr. växtlighet efter eget gottfinnande - ingen utomstående hade med detta att skaffa.

Inledningsvis bör här nämnas, att man oftast hade lövträd - vanligast då björk, som sparats då gården anlades och voro så belägna, att de s. a. s. utgjorde en " brandmur " mot den närbelägna - sommartid eldfångda barrskogen, dylika trädskydd funnos också - när möjligheterna så medgav - mellan de rätt så vitt skilda åbyggnaderna. Många gårdar hade på så sätt genom trädens rikliga gren- och lövmassa skyddats från att bli lågornas rov.

Hägg och rönn - s. k. bärande träd tillhörde på få undantag när ~~de~~ de flesta gårdarna. Sommartid under blommin-

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975

JTL. RAGUNDA

Frgl. M 188

voro de granna att se på - doften spreds vida omkring och avnjöts då såväl inomhus som ute i det fria. Häggens bär tillvaratogs och nyttjades i diverse saker, safttillredning - även så ingingo dessa i en del medikamenter. I en hel del magiska sammanhang nyttjades pinnar förfärdigade av ungefär penngrova grenar, vilka bl.a. slogs in i husväggarna för att på så sätt "skydda" mot tjuvbesök, även i en hel del andra saker nyttjades diverse, som tagits från häggen, att här lämna utförlig redogörelse skulle bli i överkant och förbigås därför.

Rönnens bär nyttjades i många olika sammanhang inom den folkliga läkekonsten och speciellt då såsom medel mot reumatism, men även saft, mos, gele m.m. bereddes av dessa bär.

Sälg och vide tillhörde dåtida inägonyttotråd och buskar här kommer en i viss mån kanske förbluffande sak med i bilden för oss sentida "så upplysta och kunniga". Här i nejden voro dessa växter de, som blomnade först på vårarna - deras blommor hade det gemensamma namnet "vihunnan" videhundar, eftertraktade matplatser av vårprimörerna bland in-

sekterna dit hummlorna hänfördes såsom betydelsefullaste, man
 var mycket mån om att dessa flygfän skulle få riklig mat-
 tillgång = få en god vårutfodring, vilket i sin tur medförde rik-
 lig tillgång på hummlor. Biodling fanns då inte här i orten,
 " h3mmälmjö " = hummlornas honung var ~~XXX~~^{en} dåtida begärlig och
 eftertraktad sak, som vanligast nyttjades i många läkemedels-
 tillredningar - även som sötningsmedel nyttjades denna honung,
 men huvudanvändandet var inom läkekonstutövandet.- I förbigå-
 ende kan här omnämnas, att råkade nu en hummla komma inomhus
 var man mycket noga med att tillse att hon återbördades till
 friheten snarast möjligt och i oskadat tillstånd, att med vett
 och vilja döda en hummla ansågs vara något förfärligt. Viden
 nyttjades till lövtäckt / för utfodringsändamål / de år efter
 år ånyo uppväxande rotskotten gjorde årligen återkommande
 " skördar " möjliga - en mycket tätvuxen vide med massor av
 småstammar kallades för " vistol ". På ej odlingsbara stenhol-
 mar i inägorna brukade de större björkarna hugga ner, de där-
 efter uppväxande rotskotten nyttjades på samma sätt som vi-

ULMA 29047, E. J. Lindberg, 1975
 JTL RAGUNDA
 Frgl. M 188

dens - dock tog man även kvast- och vispris från dessa.

På våren när saven steg kapades antingen en någon oms grov gren på vilken man hängde en flaska vari björksaven hop-samlades - man kunde även borra ett hål i njörkstammen sätta in en liten plåt- eller träränna i hålet för tillvaratagandet av saven - dylika hål pluggades sedermera igen. Björksaven nyttjades såväl naturell som i åtskilliga tillredningar bl.a. inom folkliga läkekonsten - man var fast övertygad om, att saven hade cansermotverkande egenskaper. Då ju vad medikamenttillredningen beträffar det mesta härom ingår i läkekonstuppteckningarna hänvisas till dessa. Omnämnas kan dock att man nyttjade den hinntunna silkeslena ytternävern till sårplåster. Vid hastigt påkommande vidjebehov var det även en god sak att ha dylika björkrotskott inom räckhäll - vidjorna voro i dåtid en stor förbrukningsartikel. Man nyttjade både björksav och björkknopp / ej utspruckna löv / vid tillredning av dåtida ej så sällsynta nödårsmat, av löven framställde man ett urindrivande te.

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
JTL RAGUNDA
Frgl. M 188

Enen " jeen " dialektalt kallad var - om nu så kan sägas - något av nyttobusken nr 1, den sparades på dikesrenar, stenbackar kunde även finnas på gårdstunet. Bären nyttjades i mängder av medikamenttillredningar för såväl folk som husdjur. Dekokter - " lagen " kallad nyttjades bl.a. vid rengöring av dåtida allmänt nyttjade laggkärl och gävo dessa en aromatisk doft, dylik dekott slogs också i badvattnet - ansågs vara både välgörande och hälsobefrämjande med dylika bad, även vid rökning inomhus nyttjades färska barrbemängda enegrenar. Vad medikamentberedning beträffar hänvisas till uppt. om folkl. läkekonst, dock kan väl här såsom ett " smakprov " omnämnas: vid högt blodtryck så skulle man vid första kureringsdagen äta upp ett enbär - andra dagen två och fortsätta med denna ökning till sjätte dagen då 6 bär inmundigades, så minskades doceringen med ett bär dagligen tills man återvänt till " nollpunkten " då var kuren över - krämpan ur världen.

Nyponbusken " törnbuskan " dialektal benämning sparades och nyttjades till dels prydnadsbuske dels till " bärbuske " man plockade nyponen - torkade dessa - rätt ofta så pulvriserade

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 188

des de torkade nyponen - det därvid erhållna " mjölet " nyttjades bl.a.vid matlagning - även som smaksättning av en del bakverk.Av färska blad kokades hälsote,åtskilliga läkemedel bereddes av nyponen bl.a.kan omnämnas brännvin vari färska nypon fick stå och draga ansågs vara nyttigt vid förkylningsbot,i övrigt hänv.till folkl.läkekonsten.

Vad aspen beträffar var den illa sedd inom inägoområdet, man bekämpade den där med alla till buds stående medel,den ansågs vara " jordmustutsugaren " nummer ett,tillika ett åskdragande träd - sistnämnda sak påstods härleda sig från att Kristi kors hade tillverkats av aspvirke - enligt folktron så darrade alltid aspens löv av denna orsak - ja,de flesta åldringar höllo före,att det vilade en förbannelse över detta träd.

Alen sparades i lämpliga dungar ex.i dalgångar som nyttjades till slätter / således inte uppodlade / den ansågs vara mycket markvetationsbefodrande - detta med rätta - den är ju kvävesamlende.Från aspbarken framställdes färgningsmedel,

x avses
tröskan
albarik / AKS-00

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 188

X

x
trol.
drives ad/
Aks-16

de under äsprätterna emellanåt uppkomna små knölarna - "e-
k8rpäran" ekorrpotatis kallade nyttjades såsom brunstfram-
kallande medel hos husdjuren.

Ljung och kråkbär värdades ömt och beskattades sparsamt
där de växte på icke odlingsbara platser å inägorna, av ljungen
bereddes hälsote, av kråkbären tillreddes diverse medikamen-
ter, se uppt. härom.

De vilda hallonen, som rätt vanligt växte kring husen vo-
ro uppskattade växter, bären nyttjades på mångahanda sätt bl.
a. tillsaftning och medikamenter, av bladen tillreddes te. Var-
je år mejades ca hälften av buskarna ner, på så sätt växte
det upp nya buskar - de nermejade fingo kvarligga på platsen
och multnade ner varvid de gävo näring åt de nyuppkomna.

Blodroten fick växa - man såg noga till, att de inte slo-
gos ner där de emellanåt växte där foder skördades, deras röt-
ter nyttjades inom folkmedicinen.

Rölleka
 - broskiten dialektalt kallad " nyttjades på rätt
så många sätt inom läkekonsten, även delvis till krydda, med

UMMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
JTL RAGUNDA
Fgl. M 188

torkade upphängda knippen " skyddade " man hus och hem bl. a. mot hin och andra maktens åverkan.

Nässlor nyttjades bl. a. som spånadsväxt, även användes dess spåda blad vid matlagning. Man torkade och nässlor vilka där- efter pulvriserades och blandades in i hönsens vinterfoder, de ansågos ge markant färg åt äggulorna.

Tätörtens bladrosett nyttjades då man satte " tjukkmjälka " = tätmjölken.

Kummin nyttjades såsom krydda speciellt vid tunnbrädsbak- ning - även i en del kötträtter.

Pors nyttjades vid bryggd - även i en del medikamenter.

Libstickan var en uppskattad och ömt skyddad växt, den an- sågs ex. vara ormfördrivande men nyttjades även i en hel del andra sammanhang varvid roten kom till användning, här kan om- nämnas bl. a. magiska förehavanden så ingick pulvriserad rot i en blandning man gav till kreaturen då dessa - i samband med sommarens fäbodvistelse - släpptes ut på ^b beten - proce- duren kallades " städa korna " = man ansåg att man på detta

UJMA 29947, E. J. Lindberg, 1975
JTL RAGUNDA
Frgl. M 188

sätt " tvingade " de betesgående djuren att återvända till fäboden när kvällen kom, tillvägagångssättet var följande : man tog den skälla, som just koflocken skulle lystra till, fyllde den med gröpe, salt och pulvriserat lebestickrot, med en ~~KVÄNK~~ kniv skrapade man loss små metallspån inne ~~S~~ i skällan - rörde så ihop blandningen - fortfarande i skällan - tog så nypor därur och gav till samtliga i flocken ingående djur, därmed var den saken klar.

Kamomill nyttjades bl.a. till te, vilket företrädesvis brukades som förkylningsmedikament.

Baldersbrå nyttjades på flera sätt både magiskt och i den folkliga läkekonsten. / Hänv. till uppteckn. härom /.

Johannesört nyttjades till åtskilliga magiska förehavanden - även som läkemedel. / se uppt. /

Pepparroten nyttjades huvudsakligast som krydda till både kött och fisk, sak samma med körvel.

Renfanan användes dels vid växtfärgning, dels i diverse botemedelsberedningar - kunde emellanåt även nyttjas såsom prydnad.

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
 JTL RAGUNDA
 Frgl. M 188

nadsväxt - då vanligast den krusbladiga och mycket väldoftende - dialektalt kallad " gubbschägg - även gottlandsgräs. Även till medikamentberedning nyttjades den " vanligaste " arten.

Målla kunde då nödåren inträffade nyttjas till s.k. nödårsmat i regel då finhackades de gröna späda bladen vid sopptillredning tillsammans med vatten och salt.

Man var mycket mån om kvickroten - " äxingän " kallad, den var dels en hårdig växt, som kunde skördas två gånger varje sommar - den " trivdes " t.o.m. på ren sand, av dess torrkade rötter tillreddes mjöl som speciellt nyttjades då hungersnöden var inne. En annan uppskattad sak var, att den växte år efter år utan att man behövde utföra några extra arbeten för dess återkomst.

Johannesörten nyttjades till diverse magiska och krämp hävande saker - den ansågs besitta " mycket starka magiska krafter."

Åkerbär, smultron och mjölon fredades där de växte på in-

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
JTL RAGUNDA
Frgl. M 188

ägojorden, bären nyttjades / fränsett mjölonen / till syltning
ätos även naturella - ansågos vara synnerligen förnämliga sa-
ker för barnens del - tillika med mjölonen så nyttjades vid ^{barn}
botemedelsframställning.

Gullvivan var en allmänt hållen och uppskattad prydnads-
växt, som då den påträffades alltid togs upp med rot och sat-
tes på någon skyddad plats på gårdstunet, den ansågs vara i be-
sittning av både magisk och helande kraft.

Kattfoten ätnjöt också skydd, den brukades såväl som prydnads-
växt och i diverse hockus pockus likaså vid krämpebot.

Vinbär förde låt så vara en karg tillvaro på dikesrenar
och icke odlingsbara platser - de voro uppskattade särskilt
för syltning och saftning - av deras blad reddes bl.a. te.

Då vilda krusbär inte funnos ~~skäfte~~ förbigås dessa.

Skäfte nyttjades bl.a. till framställning av tvagor, även
som putsmedel av trä och grövre metallsaker, såväl dekokter
som aska nyttjades inom folkmedicinen

Nordisk stormhatt - flögärota - flugroten dialektalt

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
JTL. RAGUNDA
Frgl. M 188

kallad var förr ett allmänt nyttjat flugutrotningsmedel, växtens färska stjälkar nyttjades - se uppteckning härom.

Malörten hade en rätt så mångsidig användning och då särskilt vid medikamentberedning - vanligaste botemedlet var malörtsbrännvinet - såväl färskt blad som blommor och frö lades i brännvin för att få stå och draga. Rätt vanligt var, att växten fick växa fritt intill någon husvägg ty man ansåg att malörten bl.a. avskyddes av råttor - men även " o-tyg " trivdes inte med ifrågavarande växt. Därav tillredda medikamenter nyttjades till såväl folk som få. Som malmedel nyttjades den sporadiskt - här hade säljtickan sin givna plats.

Lummer var också välskyddad på växtplatserna på inägojorden - i regel förde den en " undanskymmd tillvaro " på dikesrenar - där ex. förenämnda björk- och viderotskott hade sina " boplatser " lummers frömjöl nyttjades företrädesvis vid lössbekämpning. På grund av frömjölets eldfångdhhet var det mycket eftertraktat av småpojarna - de äldre hade ofta be-

UJMA 29947, E. J. Lindberg, 1975
JTL RAGUNDA
Frgl. M 188

kymmer med att hålla sina ättelägg borta från växten, det var ju ett verkligt pojknöje att kasta upp frömjölet över en flammande sticka - då mörker rådde - en kraftigt lysande flamma uppstod härvidlag - häri ligger orsaken till det dialektala växtnamnet "käringkrutet". växten nyttjades även till viss medicamenttillredning, se uppt. härom.

De månghövdade fibblorna brukades vanligast vid tillredning av gulsotsläkemedel.

På de äldre gårdarna funnos mycket vanligt vårdträd här dominerade fura och gran, att dylika träd både vårdades och aktades högt var ju en given sak, de ansågos dessutom besitta magiska gårdslyckobevarande egenskaper. / Har i tidigare uppteckning redogjort härom / . Rätt så ofta - sommartid - så vilade man sig i dylika träds skugga - sådan vila ansågs giva nya välgörande krafter till de tungt arbetande - vilan här ansågs vara åtskilligt förmer - än vad vila i "vanlig" skugga var.

Stensötan växte rätt så vanligt på hällar och smärre

bergklickar som kunde förekomma på inägojorden, det var här en mycket uppskattad växt - som beskattades med varsam han - nyttjades bl.a. som barngoodsak, sötningsmedel och medikamentingrediens .

I de fall örnbräken - årmgrässä - växte på någon undanskymmd plats av inägojorden så ansågs dylik växtplatsägare vara lyckligt lottad - dels hade han en växt, som hart när kunde jämföras med vad en " god hustomte " brukade vara = en slags " gårdvar " mot allt ont - dels en närbelägen plats där man kunde få fatt i ett verkligt undermedel mot gikt och reumatism.

Att inte omnämna följande i dessa sammanhang vore nog snudd på " rumphuggning ". I förenämnda av - vanligast - björk anordnade vådeldsskydd så toppades oftast dessa träd, på så sätt erhöill man tät grentillväxt - då dessa grenar rätt så ofta trängdes om utrymmet stammarna emellan så bildades en förhållandevis vällövad och eldskyddande " vägg ", denna var också minst eldfångad under den riskablaste tiden av sommaren.

Då man ex.skördade rönn- och häggbar gjorde man inte " rent

ULMA 29947, E. J. Lindberg, 1975

JTL RAGUNDA

Fgl. M 188

hus " i träden - fränsett de oätkomliga platserna så kvarlämnades även bär kvar här och där i träden - man var i dåtid synnerligen mån om, att fåglarna också skulle ha sin beskärda del - ja, många åldringar ansågo, att det var människornas ofrånkomliga skyldighet - Gud hade ju egentligen skapat dessa vildväxande träd i den avsikten att fåglarna skulle få sin vinterföda från dem - i stort sett så hade ju inte människorna något att hämta därvidlag - folket kunde därvid i stort sett känna sig som varande tjuvar - de frántogo ju fåglarna deras rättmätiga vinterföda.

Då jag i tidigare uppteckningar redogjort för växternas dialektala namn - så har dessa uteslutits i de flesta fall här i föregående - hänvisar intresserade till dessa uppteckningar, sak samma - vilket även påpekats här i föregående - gäller bl. a. växternas nyttjande till varjehanda i den nu förgångna tiden, sak samma med magiska riter i dessa samband.

ULMA 29947. E. J. Lindberg. 1975
 JTL. RAGUNDA
 Frgl. M 188

Kompl.om aspen.

Att ex.nyttja aspvirke till förfärdigande an sängbott-
 nar skulle absolut undvikas, ty - om så skedde " komme personer
 som nyttjade slik säng att bli överhövas lösaktiga - avsåg såväl
 kvinnor som män " någon annan rimligt orsak till denna rätt ut-
 bredda föreställning härstädes torde väl knappast kunna finnas
 annat än " att aspverkets löshet / poröst och föga hållbart
 mot vare sig nötning - påfrestning - eller röta / kan näpperli-
 gen finnas. Åskaslagen och därmed antändd asp ansågs " lämna en
 mot bl.a.sticksår mycket helande aska - skulle blandas med ren
 färsk gräddes innan den ströks på skadan -/ väl inte helt utes-
 lutet att korsfästelsens spiksår kan vara upphovet i detta fall /.
 Hade nu ex.blixten " vid aspbesök " följt en grövre rot när den
 tog jord och därvid kastat upp mylla då skulle den mull som låg
 närmast rotägareträdet stam noga tillvaratagas - det kunde här
 vara fråga om ca ett par matskedar " verkande jord " denna var
 ett osvikligt motmedel att givas då kor mjölkade blod = juver-
 inflammation - föreställningsorsaken svårtolkad.

UIMA 29947. E.J. Lindberg 1983.
 JTL. RAGUNDA. Frgl M 188.